

Klára Agyagási: Chuvash historical phonetics.

An areal linguistic study.

Turcologica 117.

Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2019. XI + 333 l.

Aki valaha is foglalkozott már különféle török nyelvekkel, illetve azok hasonlításával, abban nagy valószínűséggel a következő kettős benyomás alakul ki: egyrészt a köztörök – ezen belül is elsősorban az oguz, a kipcsak és a turki ágba tartozó – nyelvek rendkívüli mértékben hasonlítanak egymásra; másrészt azonban szembeötlik a csuvas nyelv különősége, amellyel látványosan kilóg a török nyelvek sorából. A csuvas mára önmagában alkotja a köztörökkel szemben a törökség bolgár-török vagy ogur ágát. A különbsége és az egyedisége ismeretében nem lehet vitás tehát, hogy a csuvas hangtörténet igen-igen szövevényes és bonyolult kérdéskör. Ennek kibontására tett kísérletet Agyagási Klára, végeredményként pedig a címben jelzett nagyszabású monográfiát tette le az asztalra.

A munka természetesen nem előzmények nélküli. A magyar turkológia mindig kiemelt fontosságot tulajdonított a csuvas nyelv kutatásának, amelyből maga a szerző is tekintélyes részt vállalt életművével (erre vonatkozóan ld. a recenzált mű bibliográfiáját: Agyagási 2019: 299–301). Az előzmények közül azonban mindenképpen ki kell emelnünk Róna-Tas András és Berta Árpád kétkötetes, grandiózus művét (*West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*, a továbbiakban: WOT), amely 2011-es megjelenésével több területen is megtermékenyítő hatást gyakorolt, és többek között előkészítette a terepet a csuvas nyelv történetének aprólékos megrajzolásához (Agyagási 2019: X–XI). A szerzőpáros a magyar nyelv török jövevényszavaiból kiindulva rekonstruálja az írott emlékekkel nem rendelkező nyugati ótörök átadó alakokat, a kikövetkeztetett fő- és képzőrendszer pedig a csuvas előzményét körvonalazza.

A nyugati ótörök nyelv története két szakaszra bontható. Az első az 5. századtól a 9. század végéig tartó ogur korszak (Agyagási jelölésében WOT/Oguric), amely során a nyugati ótörök nyelvet beszélő népcsoportok a kelet-európai steppét népesítették be. Központjuk a Kaukázustól északra, a Kubán vidékén volt (Magna Bulgaria). Innen a 9. század végétől a Volga vidékére húzódtak egyes csoportjaik, és megalapították a Volgai Bolgár Kánságot, amely a mongol hódításig állt fenn. Ezt a szakaszt hívjuk a nyugati ótörök volgai bolgár korszakának (WOT/VB). A

mongol hódítás jelentősen átrendezte a Volga-vidék etnikai és nyelvi térképét, amelyen állandó jelenléttel föltűntek a kipcsak-török elemek is. A korábban állami presztízzsel bíró volgai bolgár nyelv elveszítette központi szerepét, és bár a 13–14. században még hagyott maga után emlékeket, az ún. volgai bolgár sírfeliratokat, a 14. század végére eltűnt ez a nyelvváltozat. Az ezt követő szakasz már a középcsuvas korszak (MČ, ezen belül korai és kései középcsuvas: MČ₁ és MČ₂) a 18. századig, amikor megszülettek a modern csuvas nyelv (Chuv.) első írott dokumentumai. Ma két fő nyelvjárási változatot lehet elkülöníteni: az anarit (Chuv. A), amely az irodalmi nyelv alapja is, valamint a virjált (Chuv. V).

Az itt fölvázolt nyelvtörténeti ívből látható, hogy írott forrásokra csupán a volgai bolgár sírfeliratok korából (13–14. század) és a modern csuvas időszakából (18. századtól) lehet támaszkodni, ezért a hiányzó korszakok adataihoz más módszerrel lehet csak hozzáférni. Ez a metódus pedig a magyar–török kontaktussal főntebb már illusztrált modell alapján működik. A csuvas előzményei koronként más-más nyelvekkel léptek kapcsolatba. Miután mindkét irányba történtek kölcsönzések, a közös szókincs elemeiben vizsgálni lehet az azóta bekövetkezett hangváltozásokat, így ezeket relatív kronológiai sorrendbe lehet rendezni. Ehhez nyújtanak segítséget az ismert történeti események. Példának okáért a középmongol elemek értelemszerűen csak a mongol hódítás után kezdhettek beszivárogni a középcsuvasba, ezek a jövevényszavak tehát szükségszerűen magukon viselik a mongol hódítást követő nyelvi változásokat. Ugyanakkor meg lehet húzni az időrendi határát azoknak a mongol hódítás előtti változásoknak is, amelyeket már nem lehet megfigyelni a csuvas nyelv középmongol jövevényszavain, vagyis ezek hatása addigra már befejeződött. A módszer nem csupán a csuvasra nézve alkalmazható, hanem azokra a nyelvekre is, amelyek a csuvas előzményeiből kölcsönöztek – erre példa a magyar szóképzlet török elemeiből kitapogatható nyugati ótörök rekonstrukció.

Az átvételek vizsgálata Lars Johanson kódmásolási elméletének (*code-copying*) keretében történik (Johanson 2002). Eszerint a nyelvi kontaktus-szituációkban az egyik nyelv átadja a másiknak a saját nyelvi kódját (ebbe beletartozik a hangtani megformáltság, a fonotaktikai megkötések, a szófaji minőség, a szupraszegmentális tulajdonságok, a szemantikai tartalom stb.) hordozó elemeket, amelyeket az átvevő nyelv változatlan formában lemásol, vagy szabályos változtatások útján adaptál a saját nyelvi kódjának megfelelően (Agyagási 2019: 11). A kódmásolás elméleti kerete azért is érdemel figyelmet, mert az utóbbi időben a magyar turkológia

műhelyeiben készült monográfiák közül ezt alkalmazta például maga a WOT (2011) is, de Kincses-Nagy Éva *Mongolic Copies in Chaghatay* (2018) című műve ugyancsak ezeken az alapokon nyugszik. A kódmásolás folyamata a nyelvi kontakthelyzetekben jön létre, vagyis a nyelvek kapcsolathálózatából és az egymásra kifejtett hatásukból levezethetővé és magyarázhatóvá válnak a nyelvi változások. Ebből indul ki Agyagási Klára is. Így válik vizsgálódása „areális nyelvészeti tanulmánnyá”, amint azt a könyv alcímében is jelzi. Ez a következetesen végigvitt koncepció végső soron igen gyümölcsözőnek bizonyul, és érdekes eredményekkel, hasznos tanulságokkal kecsegteti az olvasót.

A könyv négy nagy számozott fejezetre tagolódik. Az első a csuvas nyelv forrásairól szól, a második az ogur mássalhangzórendszer oppozícióiról, a harmadik a volgai bolgár magánhangzórendszer oppozícióiról, a negyedik pedig a középcsuvas korban végbement változásokról. Ezután rövid összefoglalás következik, majd a két részből álló függelék, a bibliográfia, a rövidítések jegyzéke és egy szómutató zárja a művet.

Az első nagy fejezet (1–33) elején a csuvas népnév etimológiájáról olvashatunk, ez azonban nem önmagáért való fejtegetés, hanem annak a folyamatnak az elemzése, amely során a volgai bolgárok népvénének és törzsneveinek a folytonossága a mongol hódítás után megszakadt, és 1502-ben első ízben megjelent a csuvas etnonima a forrásokban. A ’túlparti’ jelentésű elnevezés az ótörök **yurac* > (**juwač*) > **čuvač* változási soron keresztül formálódott a volgai bolgár központi nyelvjárásában, amely aztán a középkipcakon keresztül került vissza a csuvas közvetlen előzményét képviselő nyelvváltozatba (**čuvaš* alakban), ahol az szabályosan *čávaš* formát öltött. A népnév tehát már a Volga-vidéken keletkezett a csuvas etnogenezis egyik fontos momentumaként. A nyelv formálódása azonban – hívja föl rá a figyelmet Agyagási – ennél régebbre nyúlik vissza: a csuvas hangrendszer története nem a népnév fölbukkanásával kezdődött, hanem az őstörökig kell visszamennünk a török nyelvcsalád egyetlen ogur ági képviselőjének nyomon követéséhez. Az egyes nyelvtörténeti korszakok föltárásához írott és orális források vizsgálatán keresztül vezet az út, ezeknek az áttekintését olvashatjuk a továbbiakban. A szerző lényegre törően összegzi az egyes forráscsoportok jellemzőit és a rájuk vonatkozó legfontosabb kutatástörténeti alapkutatókat. Koronként a következő nyelvek, nyelvi kapcsolatok emlékei jelentenek támpontot a rekonstrukcióhoz: 1. őstörök: mongol, tokhár, ős- és déli szamojéd, ó- és középíráni; 2. nyugati ótörök (ogur és volgai bolgár): kínai, ősmagyar, dunai bolgár, kazár, avar, oszét és alán, keleti szláv és óorosz,

arab, perzsa, őszpermi és ősudmurt, mordvin; 3. középtörök (középcsuvas): volgai bolgár, középmongol, ősmari, egy bizonytalan nyelvi identitású szubsztrátum, középkipcak, középorosz; 4. újtörök (modern csuvas): csuvas nyelvelmékek és nyelvjárások. A rekonstrukció tehát több lábon áll, és a hangváltozások áttekintésénél a későbbiekben látható is, ahogy Agyagási egymás mellé teszi a különböző forrásokból származó adatokat, amelyek vagy megerősítik egymást, vagy újabb kérdéseket vetnek föl. Utóbbi eseteket a szerző nem kendőzi el, hanem törekszik arra, hogy módszeres választ találjon a problémákra.

A fejezetet a módszertani alapok áttekintése zárja. Ebben lényeges összefoglalást olvashatunk a hangváltozások természetéről. Egy nyelv történetében a hangváltozás lehet: 1. globális, tehát a módosulás a nyelv egészében és az egész nyelvterületen maradéktalanul végbemegy, így nem töri meg a nyelv homogenitását; 2. regionális, azaz a változás a nyelvterületnek csak egy részére hat ki, és ezáltal dialektusokat hoz létre; 3. megszakított, vagyis a hang egy bizonyos pozícióban való átalakulása valamilyen tényező hatására sem globális, sem regionális szinten nem megy végbe teljesen, hanem vagy visszafordul az eredeti állapotba, vagy a nyelv egy szűkebb szegmensében megmarad új alakváltozatokat produkálva, miközben dialektusok viszont nem jönnek létre. Agyagási ezt a szétválasztást jól alkalmazza könyvében, és a hangváltozási típusok segítségével képes megragadni az írott emlékek nélküli volgai bolgár dialektusokat is. A csuvas ily módon nagyszerűen modellezi a természetes nyelvi változásokat a maguk komplexitásában, s a szerző ezzel fölhívja a figyelmet arra, hogy a hangváltozások az újgrammatikus kivétel nélküli, törvényszerű fölfogásnál óvatosabb és árnyaltabb megközelítést igényelnek.

A második nagy fejezet (35–95) az ogur nyelvre rekonstruálható ősz- és ótörök kori mássalhangzó-változásokat mutatja be. Agyagási előrebocsátja, hogy az őstörökre vonatkozóan nem tekinti kiindulási alapnak az ősaltaji rekonstrukciót, amelyet Sergei Starostin, Anna Dybo és Oleg Mudrak terjesztett elő *An etymological dictionary of Altaic languages* (2003) című nagyszabású, ám sokat vitatott művében (ld. például Kempf 2008). A fön- tebb fősorolt források ugyanis valós adathalmazt szolgáltatnak Agyagási- nak, az őstöröknek a mongol, a mandzsu-tunguz, a koreai és a japán re- konstrukciókhoz igazított alapalakjai azonban hipotetikusak és elméletiek ehhez képest.

Vizsgálódásait tehát az őstöröknél kezdi, és a hangváltozásokat igyek- szik relatív kronológiai sorrendben tárgyalni. Az őstörök és az ótörök

kor fordulójára Agyagási szerint a következőképpen rekonstruálhatjuk az ogur mássalhangzórendszerét:

1. táblázat: Az ogur mássalhangzók rendszere
az ős- és az őtörök kor fordulóján

Zárhangok	<i>p b</i>	<i>t d</i>		<i>k g</i>
Affrikáták		<i>č ĵ</i>		
Nazálisok	<i>m</i>	<i>n</i>	<i>ń</i>	<i>ŋ</i>
Likvidák		<i>r l</i>		
Réshangok		<i>s</i>	<i>y</i>	

A *ĵ* csak szó elején állhatott, míg a nazálisok, a likvidák, a *d* és a *y* csak a szó belsejében vagy végén fordulhatott elő. A rendszernek három eleme tükröz őstörök kori változásokat, ezek a változások pedig a $*z > *r$, a $*š > (*ś) > *l$, valamint szó elején a $*y > *ĵ$. A következőkben e három őstörök hangváltozást nézzük meg közelebbről, és ezeken keresztül azt, hogy miként kezeli Agyagási a nyelvi adatokat, illetve hogyan mutatja be külön-külön azok jellegzetességeit.

A $*z > *r$ hangváltás (ún. rotacizmus) a bolgár-török vagy „csuvasos típusú” nyelvek legkarakterisztikusabb vonása a köztörök nyelvek *z* hangjával (ún. zetacizmus) szemben, és megléte vagy hiánya fontos azonosító tényező a más nyelvekben található török jövevényszavak eredetének meghatározásában. Régészeti adatok alapján Róna-Tas arra következtetett a ’kengyel’ jelentésű szóból, hogy ez a hangváltozás nem lehet későbbi a Kr. u. 2. századnál. Hatása regionális szintű volt, s ezáltal különült el az őstörök nyelvi közösség ogur dialektusa, amelyen belül – a csuvas tanúsága alapján – a változás teljesen lezajlott. A leírás nem tér ki a keleti őtörök *kōz* ’szem’ (Clauson 1972: 756) ~ csuvas *kuś* ’szem’ problémájára, ahol nem látható a *z* ~ *r* megfelelés (vö. Sevortjan 1980: 62; Tenišev 2001: 209–210). A hangváltozás jellemzése után Agyagási bőséges példasorokkal mutatja be azokat az ogur nyelvváltozatokból származó átvételeket (majd magát a csuvas örökséget), amelyek a rotacizmust tükrözik (nyelvenként csak egy-egy példát emelünk ki a fölsorolásból az illusztráció kedvéért, a hivatkozásokat itt nem adjuk meg):¹

¹ Az angol és az orosz jelentéseket is Agyagásitól idézzük, így ennek megfelelően az orosz szavak latin betűs átírását is megtartottuk.

Óstörök **yür* → ősszamojéd **yür* 'hundred', vö. ótörök *yüz* 'id.'

Nyugati ótörök (ogur) **ikir* (→ ősmagyar **ikir*), keleti ótörök *ekiz* 'twin' < *eki* 'two', vö. csuvas *yěkēr* 'razdvoennyj, parnyj etc.'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *yīraŋ* → udmurt *yīraŋ*, vö. csuvas *yāran* 'ridge'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) **būra+k* > **būrak* > **būray* → orosz **būrag-a* > orosz *brāga* 'domestic beer', középtörök *boza*

Nyugati ótörök (volgai bolgár) **šürü* → tatár, baskír *šüre* 'spulka, cevka', vö. óstörök *yüzük* 'ring' > csuvas *šērē* 'id.'

Nyugati ótörök (ogur) **sākir* >> csuvas *sakkār* 'vosem'', vö. keleti ótörök *sekiz* 'vosem''; *sekkiz* 'eight'.

A példasorokból látszik, hogy – ahol van rá mód – Agyagási valóban több forrás irányából közelíti meg a kikövetkeztetendő alakokat az ogur, volgai bolgár stb. korra, rekonstrukciói tehát jól megalapozottak. Nagyon hasznos, illetve a későbbi kutatások tekintetében is előnyös, hogy az egyes hangváltozások leírása után a szerző mellékeli a kérdéskör legalapvetőbb szakirodalmi jegyzékét.

A **š* > (**ś*) > **l* változás (ún. lambdacizmus) szintén regionális hatókörű volt, területe megegyezett a **z* > **r* elterjedésével. Nem érintette azonban az egész török szókészletet, vagyis a **š* > (**ś*) > **l* a megszakított hangváltozás példája. A csuvasban számos olyan szó van, amelyekben nincs meg a köztörök nyelvekhez képest várható lambdacizmus (**š* > **l*), hanem a változás megrekedt, és a köztes állapotból végül **š* > **ś* fejlődött. Ez az anomália a kontaktnyelvekben is tapasztalható, például a magyar nyelv török anyagában, ahol néhány esetben megőrződött a **š* > **lš* > **lšč* > **lč* > **l* változási sor **lč* fázisa. A megszakított hangváltozás végül nem vezetett külön dialektus létrejöttéhez az óstörök korban, ugyanis az ambivalencia a szókészleten belül mutatkozott meg, nem pedig területileg. Példák a teljesen végbement, illetve a félbemaradt változásra a kontaktnyelvekből, a volgai bolgárból, valamint a csuvasból:

Ősogur **qil* 'winter' → ősszamojéd (szölkup, kojbal, motor) *kił*, vö. keleti ótörök *qiš*, vö. csuvas *χěl* 'zima'

Nyugati ótörök (ogur) **tülči* > **tüli* vagy **düli* (→ ősmagyar **töli*, **döli*), keleti ótörök *tüš* 'midday, noon', vö. csuvas *těl* 'mesto, mestonahoždenie etc.'

Nyugati ótörök (ogur) **jemilč* (→ ősmagyar **jemilč*), keleti ótörök *yemiš* 'fruit' < *ye-* 'to eat', vö. csuvas *šiměš* 'eda, kusan'je etc.'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *jāl* 'Jahr', vö. keleti ótörök *yāš* 'a year of one's life'

Nyugati ótörök (volgai bolgár) *ba(l)č* 'Haupt, erster', vö. keleti ótörök *baš* 'head'

Nyugati ótörök (ogur) **belik* >> csuvas *pilěk* 'pjaš', vö. keleti ótörök *běš* 'five'

Nyugati ótörök (ogur) **bač* >> csuvas *puš* 'golova', vö. keleti ótörök *baš* 'head'.

A harmadik, **y* > **ǰ* változás szintén regionális érvényű volt, kiterjedése azonban nem esett egybe a rotacizmus és a lambdacizmus területével, noha azt – jelenlegi ismereteink szerint – teljesen lefedte, vagyis nem volt olyan ogur nyelvváltozat, amely megőrizte volna a szókezdő **y* hangot. A változás nem hatott ki a **y* szó belsejében vagy végén való előfordulásaira. A kontaktnyelvi adatokat vizsgálva azt találjuk, hogy az ősszamojédban található ősogur jövevényszavak nem tükrözik a **y* > **ǰ* hangváltozást (pl. ősszamojéd **yür* 'hundred'), de ez inkább írható annak a számlájára, hogy az ősszamojéd hangrendszerből hiányzott a *ǰ* affrikáta. A magyar nyelv török elemei ugyanakkor az ogur **ǰ* szókezdetről tanúskodnak: nyugati ótörök (ogur) **ǰürüγ* (→ ősmagyar **ǰürüγ*), vö. keleti ótörök *yüzük* 'finger ring', vö. csuvas *šěrě, šěr* 'kol'co etc.'

Ugyancsak a magyarban található néhány olyan szó, amely arról vall, hogy a nyugati ótörök ogur korszakának a végén – vagyis ez már nem az őstörök kor eseményeihez tartozik – a **ǰ* további változáson ment keresztül. Ennek folyamán a **ǰ* először zöngétlenedett, illetve palatalizálódott (**č*), s ezt a hangot az ősmagyar nyelv a palatális minőséget leginkább visszaadó **š* hanghelyettesítéssel vette át: nyugati ótörök (ogur) (**ǰěl* >) **čěl* (→ ősmagyar **šěl*), keleti ótörök *yěl* 'wind', vö. csuvas *šil* 'veter'.

A volgai bolgárban szintén föltehetjük a *j > *č változást, az arab írás azonban, amellyel az emlékül szolgáló sírfeliratok íródtak, ezt a különbséget nem tudja jelölni, viszont mindenképpen mutatja a hang affrikáta voltát: nyugati ótörök (volgai bolgár) *jieti* '7' (< őstörök *yēti), keleti ótörök *yeti* 'id.'

A volgai bolgár egy másik nyelvjárásában az ogur *č további változáson ment keresztül, amelynek során réshangúsodott (*ś). Ezt igazolják a permi nyelvek, valamint a csuvas, amely maga is egy ilyen volgai bolgár nyelvváltozat folytatója.

Nyugati ótörök (ogur) *čēl > nyugati ótörök (volgai bolgár) *šel* > ősspermi *śil 'wind' (komi-zürjén *śil*, udmurt *śil*), vö. keleti ótörök *yēl* 'the wind'

Nyugati ótörök (ogur) *jag > nyugati ótörök (volgai bolgár) *čay >> csuvas *śu* 'maslo', vö. keleti ótörök *yāg* 'grease, fat, oil'.

A fejezetben tárgyalt további mássalhangzó-változások:

*y

Nyugati ótörök (ogur) *-VyV- > nyugati ótörök (volgai bolgár) *-VyV- >> csuvas -VvV-

Ez a változás nem terjedt ki az összes lehetséges – pl. nyugati ótörök (ogur) *quyal >> csuvas *χēvel* 'solnce' – lexémára, pl. nyugati ótörök (ogur) *ōyug >> csuvas (anatri) *vīy, vīyā* 'igra'. Szóvégi pozícióban a *y diftongust alkotott az előtte álló magánhangzóval, majd később rövid *ü* vagy *i* magánhangzóvá vált a csuvasban, pl. nyugati ótörök (ogur) *kirkuy >> csuvas *χēr̥χī, χēr̥χū* 'kobčik'.

*č

Nyugati ótörök (ogur) *č > nyugati ótörök (volgai bolgár) *č >> csuvas *ś*

A volgai bolgár nyelvterület egy részén a *č megmaradt, más részén azonban spirantizálódott (*č > *ś). A csuvas elődje ez utóbbi változatot képviselte, pl. nyugati ótörök (ogur) *üč >> csuvas *viśśē* 'tri'.

*ś

Nyugati ótörök (ogur) *sā- > *śja- > *śa- >> csuvas *śV-*

Ez a változás még a nyugati ótörök ogur korszakában játszódott le, *śa- kezdetű török elemek a magyarba is bekerültek, pl. nyugati ótörök (ogur) *sār (→ ősmagyar *śar > *sár*) >> csuvas *śur, śor* 'boloto, bolotnyj'.

Nyugati ótörök (ogur) **si-* vagy **si-* > **ši-* vagy **ši-* >> csuvas *šV-*

Ez a változás fonetikailag nagyon hasonló az előzőhöz, szintén a nyugati ótörök ogur korszakában ment végbe, **ši-* vagy **ši-* kezdetű török elemek a magyarba is bekerültek, pl. nyugati ótörök (ogur) **sirke* (→ ősmagyar **širke* > *serke*) >> csuvas *šarka* 'gnida'.

*b

Nyugati ótörök (ogur) **b-* >> csuvas *m-*

Ez a változás csak a szó belsejében lévő nazális mássalhangzó hatására ment végbe, pl. nyugati ótörök (ogur) **boń* >> csuvas *măy* 'šeja, gorlo'. Agyagási jelölése szerint a nyugati ótörökben még megvolt ebben a pozícióban a **b*, a leírás viszont jelzi, hogy a nazális alakok már az őstörökben megjelenhettek.

Nyugati ótörök (ogur) **b-* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **p-* >> csuvas *p-*

Ez a változás csak a volgai bolgár nem központi nyelvjárását jellemezte, pl. nyugati ótörök (ogur) **băr-* >> csuvas *par-* 'davat'.

Nyugati ótörök (ogur) **-b-* > **-v-* >> csuvas *-v-*

A spirantizáció már az őstörök korban megindulhatott, így már a nyugati ótörökre is föltehető – bár nem általánosan – a réshangú **-v-*, pl. nyugati ótörök (ogur) **ävlan-* >> csuvas *avlan-* 'ženit'sja'.

Nyugati ótörök (ogur) **-b-* >> csuvas *-p-*

Néhány csuvas szóban fordul elő, amelyekben nem játszódtott le a réshangúsodás, pl. nyugati ótörök (ogur) **čapag* >> csuvas *šupaχ* 'lešč'.

*ǵ, *g

Nyugati ótörök (ogur) **ǵ* vagy **g* > **γ* > \emptyset >> csuvas \emptyset

A nyugati ótörök korban a nyelvterület egy részén – a magyar nyelv néhány török eleme alapján – nem játszódtott le a szó végén a spirantizálódás. A **γ* további változása nem egységesen zajlott le az ogur nyelvterületen, ezek közül az egyik régióban ment végbe a **γ* eltűnése

a) mássalhangzók szomszédságában (**-Cγ-* vagy **-γC-* > *-C-*), pl. nyugati ótörök (ogur) **ǵagmur* >> csuvas *šumăr* 'dožd'.

b) két magánhangzó között (**-VγV-* > **-VV-* > *-V-*), pl. nyugati ótörök (ogur) **ǵeyirim* >> csuvas *širēm* 'dvdacat'.

c) szó végén (*-V γ > -V), pl. nyugati ótörök (ogur) **ällig* >> csuvas *allä* 'pjaťdesjat'.

Nyugati ótörök (ogur) **ġ* vagy **g* > * γ > nyugati ótörök (volgai bolgár) **w* > **v* >> csuvas *v*

A * γ változása nem egységesen zajlott le az ogur nyelvterületen, ezek közül az egyik régióban ment végbe a * γ labializálódása

a) mássalhangzók előtt (*-V γ C- > *-V w C- > -V v C-, illetve *-V γ C- > *-V w C- > *-V u C- vagy *-V $ü$ C- > -uC- vagy -üC-), pl. nyugati ótörök (ogur) **tägräk* >> csuvas *tavra* 'vse vokrug', nyugati ótörök (ogur) **togrī* >> csuvas *türě* 'prjamoj',

b) két magánhangzó között (*-V γ V- > *-V w V- > -V v V-), pl. nyugati ótörök (ogur) **āguč* >> csuvas *yivās* 'derevo',

c) szó végén (*-V γ > *-V w > *-V u vagy *-V $ü$ > -u vagy -ü), pl. nyugati ótörök (ogur) **tag* >> csuvas *tu* 'gora'.

**q*, **k*

Nyugati ótörök (ogur) **q*- > * χ - >> csuvas χ -

A változás folyamata hosszúra nyúlt, az ogur nyelvterület különböző pontjain más-más időben jelentkezett és ment végbe. A csuvas bizonyosága alapján a spirantizáció nem csupán a szó elejét érintette, hanem igen gyakran a szó belsejét és végét is, pl. nyugati ótörök (ogur) **qara* >> csuvas *χura* 'černyj cvet', nyugati ótörök (ogur) **āq*- >> csuvas *yux*- 'teč'.

Nyugati ótörök (ogur) **qV̄*- > **q̄iV*- > **χiV*- >> csuvas *yV*-

Agyagási ennél a hangváltozásnál fontosnak tartja kiemelni az interpretációban, hogy nem **q*- > *y*- módosulás történt, hanem valójában a diftongusból kialakuló mássalhangzó-torlódás első eleme esett ki (**q*- > \emptyset), pl. nyugati ótörök (ogur) **qār* >> csuvas *yur* 'sneġ'.

Nyugati ótörök (ogur) **q*- vagy **k*- > **ġ*- vagy **g*- > * γ - > \emptyset
>> csuvas \emptyset

Miután néhány esetben a **q* és a **k* zöngésedett a szó közepén (vagy a szó végén), a réshangúsodás után előállt * γ ugyanúgy eltűnt, mint az eredeti **ġ* vagy **g* hangból származó * γ , pl. nyugati ótörök (ogur) **baliq* >> csuvas *pulā* 'ryba'.

***n**

Nyugati ótörök (ogur) **n* > **m* >> csuvas *m*

A változás az ogur nyelvterületnek csak egy részét érintette, máshol megmaradt a **n*. A Volga-vidékre való betelepülés után ezek a nyelvváltozatok keveredtek, a mai csuvas mindkettőt tükrözi, pl. nyugati ótörök (ogur) **bütün* >> csuvas *pětēm* 'ves', nyugati ótörök (ogur) **ōn* >> csuvas (anatri) *vunnă* 'desjat'.

***ŋ**

Nyugati ótörök (ogur) **ŋ* > **n* (> **m*) >> csuvas **n* és **m*

A **ŋ* hang három irányban ágazott szét. A regionális változatok közül az egyik megőrizte az eredeti **ŋ* minőséget, egy másikban **ŋ* > **n* változás történt, amely után ez a **n* egyrészt megőrződött, pl. nyugati ótörök (ogur) **yeŋi* >> csuvas *šěně* 'novyj', másrészt bekapcsolódott a **n* > **m* változásba, pl. nyugati ótörök (ogur) **toŋ* >> csuvas *tām* 'moroz'.

Nyugati ótörök (ogur) **ŋ* > **γ* > \emptyset >> csuvas \emptyset

A **ŋ* háromirányú változásai közül a harmadik régióban denazalizáció ment végbe, ezután ez a **γ* az egyéb eredetű **γ* változásaiban vett részt, végső soron pedig eltűnt, pl. nyugati ótörök (ogur) **ōtuŋ* >> csuvas *vut(ă)* 'drova'.

***ń**

Nyugati ótörök (ogur) **-VńV-* > **-VyV-* >> csuvas *-VvV-* és *-VyV-*

A **ń* ritka fonémának számított az ogur hangrendszerben, eltűnése a palatális minőség kiiktatására való törekvést mutatja, pl. nyugati ótörök (ogur) **mĩńik* >> csuvas *măyăχ* 'usy'. Mássalhangzó mellett **ń* > *n* változás figyelhető meg, pl. nyugati ótörök (ogur) **turńa* >> csuvas *tărna* 'žuravl'.

***d**

Nyugati ótörök (ogur) **-d-* > **-δ-* > **-z-* >> csuvas *-r-*

A török nyelvcsaládban az osztályozás szempontjából nagyon fontosak az őstörök *-d-* megfelelései, s a nyugati ótörökbe átöröklődött ez a *-d-*, amely később sajátosan fejlődött a csuvasban, pl. nyugati ótörök (ogur) **adak* >> csuvas *ura* 'noga'. Ha azonban a **-δ-* közelségében *r* hang is előfordult a szóban, akkor annak hatására inkább **-δ-* > *-y-* változás játszódott le, pl. nyugati ótörök (ogur) **adīr-* >> csuvas *uyār-* 'otdeljat'.

Nyugati ótörök (ogur) *-*Cd*- >> csuvas -*Ct*-

Az olyan mássalhangzók után, mint a **r*, **l*, **m* (vagy **n*), a **d* megőrizte zárhangúságát, ám zöngétlenedett, pl. nyugati ótörök (ogur) **ändik*- >> csuvas (virjál) *äntäχ*- 'kljast'sja'.

**t*

Nyugati ótörök (ogur) **ti*- > **ši*- >> csuvas **šV*-

Miközben az ogur nyelvterület nagy részén a szó elején változatlan maradt a **t*-, van példa – jóllehet elszigetelt példa – arra, hogy egy szűk régióban kötött pozícióban ez a sporadikus változás mutatkozott, pl. nyugati ótörök (ogur) **til* >> csuvas *šäl* 'zub i zuby'.

Nyugati ótörök (ogur) **tī* vagy **ti* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **tī* vagy **tī* > **čī* vagy **či* >> csuvas *čV*

Néhány szóban ez a hangváltozás a várakozással szemben – pl. nyugati ótörök (ogur) **tāl* >> csuvas *čul* 'kamen'' – nem tapasztalható, pl. nyugati ótörök (ogur) **altī* >> csuvas *ulttä* 'šest''.

A fejezet végén összefoglalás található, amely a mássalhangzók története alapján azonosítja a nyugati ótörök nyelvterületen belül kialakuló egyes nyelvváltozatokat. Agyagási ennek kapcsán hangsúlyozza, hogy nem véletlenül szükséges megkülönböztetni a nyugati ótörök ogur és volgai bolgár korszakát, hiszen a nyugati ótörök nyelvet beszélők jelentős csoportja a 9. század végén a Volga vidékére települt, tehát számottevő időbeli és térbeli különbség van a két korszak között. A vándorlás következtében ráadásul a korábbi nyelvjárási csoportok összekeveredtek, átszövődtek, s ennek eredményeképpen a volgai bolgár nyelvterület mintegy új egységet formált. Ezen belül két olyan hangváltozás volt, amely két dialektust hozott létre: a **y* > **j* > **č* és a **č* > **č* változásokon keresztül kialakult nyelvi állapot jellemezte a volgai bolgár központi nyelvjárást, míg a nem központi területeken, amelyekhez a csuvas elődje is tartozott, mindkét esetben további réshangúsodás (> **š*) zárta ezeket a folyamatokat. Agyagási mindezzel arra hívja föl a figyelmet, hogy a családfamodell linearitása nem képes követni a nyugati ótörök nyelvváltozatok mozgásait, keveredéseit, illetve változásait, ehelyett kézenfekvőbb ezeket az areális nyelvészet eszközeivel megragadni. A bemutatott folyamatok valóban érdekes modellt illusztrálnak, bemutatják a nyelvi változásoknak a nomád népek mobilitásából eredő dinamikáját, „fluidi-

tását”, ami összevethető (és összevetendő) a más nomád népek – köztük a honfoglaló magyarság – nyelvi viszonyairól alkotott képpel.

A harmadik nagy fejezet (97–183) a volgai bolgár magánhangzó-oppozícióit vizsgálja. Ez a fejezet a legterjedelmesebb, ami a csuvas és a többi török nyelv közötti magánhangzó-megfelelések komplikáltságát tekintve egyáltalán nem meglepő. A törökországi török első szótagi *a* hangjának megfelelései például igen változatosak lehetnek a csuvasban, vö. törökországi török *bal* ~ csuvas *pil* ’méz’, *al-* ~ *il-* ’vesz, kap’, *balık* ~ *pulă* ’hal’, *acı* ’csípős, keserű’ ~ *yüşē* ’sav’, *bak-* ~ *pāχ-* ’néz, figyel’, *bağır* ~ *pēver* ’máj’. Természetesen e megfelelések mindegyikének megvan a maga hangtörténeti magyarázata, s ezeket Agyagási körültekintő filológiai pontossággal és meggyőző interpretációval veszi sorra. Elsőként az őstörök hosszú magánhangzók fejleményeit mutatja be, ezután a rövid magánhangzók változásait részletezi, majd az őstörök redukált magánhangzók nyomait vizsgálja, végül a volgai bolgár kikapogatható területi változatait körvonalazza a magánhangzórendszerük alapján.

Agyagási az őstörök magánhangzórendszert Róna-Tas (1998: 70) rekonstrukciója alapján közli (itt egy egyesített diagramon ábrázolva):

$$\begin{array}{ccc}
 *i & *ī & *ĩ & *u & *ū & *ũ \\
 & & & & & *o & *ō & *õ \\
 & & & & & & & *a & *ā & *ǎ & *e & *ě \\
 & & & & & & & & & & & *i & *ī & *ĩ & *ü & *ū & *ũ \\
 & & & & & & & & & & & *e & *ē & *ō & *ō & *õ
 \end{array}$$

1. ábra: A magánhangzók rendszere az őstörök korban

A kikövetkeztethető őstörök fonotaktika szerint az első szótagban csak hosszú vagy rövid, míg az első szótagon kívül csak rövid vagy redukált magánhangzók fordulhattak elő. Az eredeti hármasszótagos rendszer már az őstörök korra kétszótagos hosszú : rövid rendszerre alakult a szóvégi redukált magánhangzók eltűnésével.

A hosszú magánhangzók rendszerének leépülése már a nyugati őstörök ogur korszakának korai szakaszában megindult, területileg és kronológiailag azonban más-más tendenciák léptek működésbe. Az ogur nyelvterület egy részén a hosszú magánhangzók egyszerűen lerövidültek. Az így előállt rövid vokálisok később az eredeti rövid magánhangzók változásaihoz kapcsolódtak be. A rövidülési folyamat azonban megszakadt, nem érintette a teljes szóincset. A megmaradt hosszú magánhangzók vagy megőrizték hosszúságukat, vagy diftongizáción keresztül váltak röviddé. Ez utóbbi tendencia területenként másképp és nem egyszerre zajlott.

Az illabiális hosszú magánhangzókból (* \bar{a} , * \bar{i} , * \bar{e} , * \bar{i}) * \bar{i} kezdetű ket-tőshangzók lettek. Ez az * \bar{i} egyrészt a szó eleji mássalhangzóknak különféle módosulásait idézhette elő (pl. * $s > *š$, * $t > *t'$ > * $č$, * $q > *χ > \emptyset$; a példákat ld. fentebb), másrészt magánhangzós szókezdetek előtt ún. *y*-protézist képzett, pl. nyugati ótörök (ogur) * $\bar{a}q-$ > * $\bar{a}χ-$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) * $iāχ-$ >> csuvas *yuch-* 'teč'. A *y*-protézisnek köszönhetően tehát újra megjelent az eredeti szókinszben a *y* hang szó elején, amely még az őstörökben tűnt el a * $y > *j$ változás nyomán.

A labiális hosszú magánhangzókból (* \bar{o} , * $\bar{ō}$, * \bar{u} , * $\bar{ū}$) * \bar{u} vagy * $\bar{ū}$ kezdetű diftongusok keletkeztek. Az eredetileg hosszú magánhangzóval kezdődő szavak elején később az * \bar{u} vagy * $\bar{ū}$ > * $w > v$ változáson ment keresztül, és így ún. *v*-protézis jelent meg, pl. nyugati ótörök (ogur, volgai bolgár) * $\bar{o}t$ > korai középcsuvas * $wāt$ >> csuvas (anatri) *vut*, (virjál) *vot* 'ogon'. Megjegyzendő, hogy egyes csuvas szavak tanúsága alapján az * \bar{o} hang nem abszolút szókezdő helyzetben tovább megőrizte eredeti hosszúságát, és azt csak később veszítette el, pl. nyugati ótörök (ogur) * $bōl-$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) * $pōl-$ >> csuvas (anatri) *pul-*, (virjál) *pol-* 'byt'. Ugyancsak egyes csuvas szavak, valamint volgai bolgár emlékek összevetéséből kirajzolódik, hogy a nyelvterületnek különböző részein máskor és a szókinsznek eltérő elemeit érintően volt aktív a diftongizáció, pl. nyugati ótörök (ogur) * $kūn$ > nyugati ótörök (volgai bolgár) *kūwen* 'Tag', vö. csuvas *kun* 'den'.

A rövid magánhangzók változásainak legfontosabb történései:

**a*

Nyugati ótörök (ogur) **a* >> korai középcsuvas **ā* >> csuvas *u*

A permi kontaktnyelvi adatok alapján az eredeti **a* hang **ā* allofónja a 10. század után alakulhatott ki. Agyagási erre nem tér ki, de a Volga-vidék nyelvi areája szempontjából érdekes megjegyezni, hogy az első szótagban az **a* allofónjaként a kazáni tatárban és a baskírban is labializált *ā* hangot találunk (Kakuk 1976: 68, 70, 76; Berta 1998: 283). Sajátos körülmények között (talán éppen egy egykori hosszú magánhangzó *y*-protézisének a hatására) a csuvas *u* ritkán *ū* hanggá palatalizálódhatott, pl. nyugati ótörök (ogur) **alma* >> korai középcsuvas **ālma* >> csuvas *ulma* 'kartofel', 'jablako', nyugati ótörök (ogur) **āčig* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **iāšī* >> csuvas *yüšē* 'kisnut'.

Nyugati ótörök (ogur) **a* >> korai középcsuvas **ā* >> csuvas *ī*

A szókincsnek egy másik részében fordult elő az **ǎ* illabiális allofónja. A csuvas *i* időnként *i* hanggá palatalizálódhatott, pl. nyugati ótörök (ogur) **bal* >> korai középcsuvas **pāl* >> csuvas *pil* 'med', nyugati ótörök (ogur) **al-* >> korai középcsuvas *āl-* >> csuvas *il-* 'brat'.

**o*

Az **o* hangnak igen korán több regionális változata is kialakult. Egy helyen megőrződött az eredeti **o* minőség, egyebütt **u*, redukált **ǎ* vagy **a* lett belőle. A csuvasban mindegyik változásnak maradt több-kevesebb nyoma: **u* > *ǎ* vagy *ě* (vagy vokalizálódó **γ* mellett *u* vagy *ü*; abszolút szókezdő helyzetben *v*-protézis jelent meg), **ǎ* > \emptyset (szó elején), **a* > *i*, pl. nyugati ótörök (ogur) **toprak* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **tupra* >> csuvas *tǎpra* 'zemplja', nyugati ótörök (ogur) **kōn* > **χoy* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **χuy* >> csuvas *χěv* 'pazuha', nyugati ótörök (ogur) **toy-* >> csuvas *tu-* 'delat', nyugati ótörök (ogur) **toyri* >> csuvas *türě* 'prjamoj', nyugati ótörök (ogur) **otur* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **utur* > **vutur* >> csuvas *vǎtǎr* 'tridcat', nyugati ótörök (ogur) **olor-* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ǎlar-* >> csuvas *lar-* 'sadiš'ja, sidet', nyugati ótörök (ogur) **ogul* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ǎvul* >> csuvas *ivǎl* 'syn'.

**u*

Nyugati ótörök (ogur) **u* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **u* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

Abszolút szókezdő helyzetben megjelent a *v*-protézis, pl. nyugati ótörök (ogur) **jultur* >> csuvas *šǎltǎr* 'zvezda', nyugati ótörök (ogur) **bulit* >> csuvas *pělet* 'nebo', nyugati ótörök (ogur) **urun* >> csuvas *vǎrǎm* 'dlinnyj'. Agyagási példái között egy alkalommal *y*-protézis figyelhető meg: nyugati ótörök (ogur) **uya* >> csuvas *yǎva* 'gnezdo'. Kérdés, hogy ebben az esetben éppen ezért nem nyugati ótörök (ogur) **iya* lehetett-e az alapalak (vö. keleti ótörök *uyā* 'a bird's nest'), hiszen a következő pontban is láthatunk példát első szótagi *i* ~ *u* ingadozásra az ótörökben: nyugati ótörök (ogur) *bika* ~ keleti ótörök *buka* 'bull'. Ugyanakkor az is lehet, hogy a csuvas *yǎva* esetében a szóközépi *v* elhasonulást eredményezett, és ezért *v*-protézis helyett szóeleji *y* jelent meg.

**i*

Nyugati ótörök (ogur) **i* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **i* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

Az **i* és az **i* közötti különbség fokozatosan elhalványodott a nyugati ótörök kor végére, így gyakori a hangrendi átcsapás a csuvas példákban, pl. nyugati ótörök (ogur) **tikuk* >> csuvas *čāχ(ā)* 'kurica', nyugati ótörök (ogur) **jilan* >> csuvas *šēlen* 'zmeja'. Abszolút szókezdő helyzetben rendszeresen megjelent a *y*-protézis, pl. nyugati ótörök (ogur) **iđuk* >> csuvas *yěřēχ* 'idol'.

**ü*

Nyugati ótörök (ogur) **e* > **i* >> csuvas *ě*

Már a nyugati ótörök kor elején jelen volt az őstörök **ä* zárt és nyílt al-*lofónja*, amelyek közül a zárt **é* igen korán további sporadikus záródáson ment keresztül, amit a csuvas redukált *ě* megfelelés is bizonyít, pl. nyugati ótörök (ogur) **jeŋi* > **šeni* > **šini* >> csuvas *šēñě* 'novyj'.

Nyugati ótörök (ogur) **ä* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ä* >> csuvas *a*

A nyílt **ä* megőrizte ugyan nyíltságát, viszont átcsapott a veláris hangrendbe. Ez a változás az eredeti török eredetű szókincs számottevő hányadát érintette a csuvasban, pl. nyugati ótörök (ogur) **sākir* >> csuvas *sakkār* 'vosem'.

Nyugati ótörök (ogur) **e* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **e* >> csuvas *i*

A záródás tendenciája később, a középcsuvas korszakban is folytatódott, ezt szemlélteti az **e* mai csuvas *i* reflexiója is, pl. nyugati ótörök (ogur) **kel-* >> csuvas *kil-* 'prijodit'.

**ö*

Nyugati ótörök (ogur) **ö* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ü* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

A redukálódáskor itt is megfigyelhető néha a hangrendi átcsapás, pl. nyugati ótörök (ogur) **kōküür* >> csuvas *kākār* 'grud', nyugati ótörök (ogur) **köperüü* >> csuvas *kēper*, *kēver* 'most'. Abszolút szókezdő helyzetben megjelent a *v*-protézis, pl. nyugati ótörök (ogur) **(h)öküür* > **üküür* >> csuvas *vākār* 'byk'.

Nyugati ótörök (ogur) **ö* > **ü* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **üe* > **ve* >> csuvas *vi*

Ezekben az esetekben az abszolút szókezdő helyzetben elhelyezkedő rövid **ō* ugyancsak összeolvadt az **ü* hanggal, ezután azonban ennek változásai a hosszú **ū* hangéval mutatnak egyezést, pl. nyugati ótörök (ogur) **öl-* > **ül-* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **üel-* > **vel-* >> csuvas *vil-`umeret`*.

***ü**

Nyugati ótörök (ogur) **ü* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **ü* >> csuvas *ǎ* vagy *ě*

Abszolút szókezdő helyzetben *v*-protézist eredményezett, itt is megfigyelhető időnként a hangrendi átcsapás, pl. nyugati ótörök (ogur) **jūk* >> csuvas *šǎk* 'tjažest', nyugati ótörök (ogur) **jūkle-* >> csuvas *šėkle-* 'podnimat', nyugati ótörök (ogur) **ūr-* >> csuvas *věr-* 'duť'. A rövid **ü* az **ō* fejleményeihez hasonlóan szó elején a hosszú **ū* hangra jellemző *vi* reflexet is mutat, pl. nyugati ótörök (ogur) **üč* >> csuvas *viššě* 'tri'.

***i**

Nyugati ótörök (ogur) **i* > nyugati ótörök (volgai bolgár) **i* >> *ǎ* vagy *ě*

A redukált csuvas megfelelők palatális, illetve veláris hangrendűek is lehetnek, pl. nyugati ótörök (ogur) **bil-* >> csuvas *pěl-* 'znat', nyugati ótörök (ogur) **sipirgi* >> csuvas *šǎpār* 'metla'. Az **i* abszolút szókezdő helyzetben *y*-protézist eredményezett, pl. nyugati ótörök (ogur) **irǎnjǎ* >> csuvas *yǎrana* 'stremja'.

A rövid magánhangzók történetének áttekintése után Agyagási összegzi a szamojéd és a mongol nyelvekben található török elemek, valamint a türk rovásírásos feliratok egyes betűzési sajátosságai alapján igazolható őstörök redukált magánhangzók rekonstruálható nyomait és fejleményeit az ogur, volgai bolgár és csuvas nyelvtörténetben. A redukált magánhangzók általános tendenciája az eltűnés szóvégi pozícióban és morfémahatárokon, ez azonban nem egyenletesen zajlott le az őstörök kor után, helyenként pedig még a nyugati ótörök korban is megmaradhattak, pl. őstörök **yuntǎ* → ősszamojéd **yunta* ~ **yuntǎ* 'horse', vö. keleti ótörök *yund* 'lošad', nyugati ótörök (ogur) **kōkě* → mongol *kōke* 'blue, sky blue, green', vö. csuvas *kǎvak* 'id.', keleti ótörök *kōk* 'the sky, sky-coloured, blue, blue-gray'.

A harmadik nagy fejezet összefoglalása az egész monográfia „központi elosztójának” is tekinthető. Ebben Agyagási meghatározza és jellemzi a volgai bolgár nyelvjárásokat, áttekinti előzményeiket, s így a kö-

vetkező nagy fejezetben rátérhet a középcsuvas kor változásaira. A mongol hódítás körüli évszázadokban a detektálható volgai bolgár nyelvi diverzitás elért egy olyan állapotot, amelynek megértése ugyan kulcsfontosságú a nyelvi area későbbi alakulásának megrajzolásához, de benne az invázió által kiváltott népmozgások végül gyökeres átrendeződést hoztak. A volgai bolgár nyelvet beszélők a csuvas nyelvi elődjét leszámítva beolvadtak a Volga-vidék többi nyelvébe. Agyagási három dialektust állapít meg, amelyekre új jelölést vezet be: VB₁, VB₂ és VB₃. Az első a volgai bolgárnak az a nyelvjárása, amely a permi nyelvek szomszédságában helyezkedett el. A mongol hódítás után a VB₁ töredékek szétszóródtak a Volga-vidéken, majd asszimilálódtak. A második nyelvjárás a központi volgai bolgárként számontartott és a sírfeliratok által megörökített variáns volt, amelynek hasonló sorsa lett, mint az első dialektusnak. Végül a harmadik nyelvjárás volt a kései ócsuvas (LOCh), amelynek a középcsuvason keresztül a mai modern csuvas a folytatója, vagyis az egyetlen túlélő volgai bolgár nyelvváltozat. Agyagási a külső és belső nyelvi kontaktusok földerítése alapján meghatározza az egyes dialektusok relatív földrajzi elhelyezkedését, megállapítja a mássalhangzók és a magánhangzók kikövetkeztethető rendszerét, valamint arról is számot ad, hogy a VB₁ és a VB₂ változat milyen típusú elemeket kölcsönzött a VB₃ nyelvjárásba, a csuvas elődjébe. Mindezek fölvázolásában jól látható, hogy a szerző hogyan alkalmazza az areális nyelvészet módszereit. Megállapításait aprólékos, meggyőző érveléssel építi föl, és az is bizonyos, hogy a nyelvjárások szövetének ilyen szintű megvilágításával magára a nyelvre tud valóságosabb, élesebb fényt deríteni.

A negyedik nagy fejezet (185–243) a középcsuvas kor változásaival foglalkozik. A mássalhangzókat illetően két globális folyamat ment végbe ebben az időszakban, és mindkettő új, szabályos rendszerbe illeszkedő, pozicionális allofónok megjelenéséhez vezetett. Az egyik ilyen tendencia a zöngétlen mássalhangzók (*p, t, k, s, ś, š, ç, č*) magánhangzók közötti vagy szonorhangok és likvidák (*m, n, v, y, r, l*) melletti zöngésedése (tkp. félzöngéssé válása). A kontaktnyelvi adatok alapján ez a folyamat végighúzódtott a középcsuvas korszakon, mígnem az egész rendszerre kiterjedt, és így betöltötte a zöngés zárhangok, réshangok és affrikáták hiánya okozta vákuumot.

A másik tendencia a mássalhangzók palatalizálása a palatális magánhangzókat tartalmazó szavakban, illetve morfémákban. Ezt a változást Agyagási a 15. századtól kezdve kialakuló csuvas–orosz kétnyelvűségre

vezeti vissza, amelyben az orosz első szótagi *C'E* szekvencia terjedhetett ki a csuvasra, idővel annak egész rendszerére.

Ennél változékonyabbnak bizonyult a középcsuvasban a magánhangzókészlet, amely a korszak kezdetére a következőképpen rekonstruálható:

* <i>u</i> [* <i>i</i>]	– /* <i>i</i> / –	* <i>i</i> * <i>ü</i>
* <i>ō</i>		* <i>é</i> (* <i>ō̄</i>)
	* <i>ā</i> * <i>ā</i> * <i>ä</i>	

2. ábra: A magánhangzók rendszere a középcsuvas kor elején

Az átalakulásnak négy fő iránya volt, egyrészt a zárt magánhangzók redukálódása, másrészt a nyílt magánhangzók zártabbá válása, harmadrészt az előlségi harmónia átrendeződése, negyedrészt pedig a hosszú magánhangzók felszámolása. Ez utóbbit Agyagási füzi hozzá a listához, a korábbi tudományosság ugyanis ezt nem vizsgálta, mint ahogy azt sem, hogy ezeket a folyamatokat mi indukálhatta, illetve milyen sorrendben követhették egymást. Ezek földerítésére Agyagási ismételten az areális nyelvészet eszköztárához folyamodik.

A korai középcsuvas kort két egymással párhuzamos változás jellemezte. Az egyik a hosszú **ō* és **ō̄* összeolvadása, rövidülése és nyíltabbá válása volt (**ō* > **ā* > *u* és **ō̄* > **ō* > **ā* > *u*), pl. nyugati ótörök (ogur) **čōl* >> középcsuvas *šāl* >> csuvas (anatri) *šul*, (virjál) *šol* 'dorga', nyugati ótörök (ogur) **kōr-* >> középcsuvas **kōr-* > **kār-* >> csuvas (anatri) *kur-*, (virjál) *kor-* 'videt'. Ennek köszönhetően eltűntek a középcsuvasból a hosszú, illetve a középső nyelvallású magánhangzók. A másik változás a zárt magánhangzók (*i*, *u*, *i*, *ü*) redukálódása volt. Ez nem volt független a hosszú magánhangzók eltűnésétől, hiszen az addigi hosszú : rövid opozíciónak helyébe léphetett az új rövid : redukált szembenállás. Agyagási bemutatja, hogy a redukálódás a csuvas–mari kétnyelvűség keretei között ment végbe, mégpedig az ősmari kétszótagos *V-Ű* szerkezet hatására, s ez áterjedt a monoszillabikus tövekre is. Pl. középcsuvas **pir* > **pīr* >> csuvas *pēr* 'odin', középcsuvas **χīr* > **χīr* >> csuvas *χēr* 'doč'', középcsuvas **pur* > **pūr* >> csuvas (anatri) *pār*, (virjál) *pōr* 'led', középcsuvas **kūr* > **kūr* >> csuvas (anatri) *kēr*, (virjál) *kōr* 'osen''. Mindez hatást gyakorolt a középcsuvas hangsúlyviszonyaira is, ugyanis az ótörök szóvégi hangsúly átkerült az utolsó teljes magánhangzóra. Agyagási kiemeli, hogy a redukálódást befolyásoló tényezők további vizsgálatot igényelnek, mivel a középcsuvasban meghúzó-

dó szubsztrátumokról egyelőre meglehetősen korlátozottak az ismereteink, pedig jelentős szerepük lehetett ezekben a hangtani folyamatokban.

A kései középcsuvas korban az egyik jellemző változás a nyílt magánhangzók zártabbá válása volt, s ennek az átalakulásnak velejárója lett az előlségi harmónia újrendeződése is.

**ǫ*

Kései ócsuvas **ǫ* > korai középcsuvas **ǫ* > kései középcsuvas **o*
> virjál *o* és anatri *u*

A záródás folyamata regionális változatokat hozott létre, mivel eltérő mértékben ment végbe a csuvas nyelvterület egyes részein. Így jöhetett létre az anatri nyelvjárás, amely ma az irodalmi nyelv alapját képezi, valamint a virjál, amely megőrizte a középső nyelvválású *o* fokozatot, pl. korai középcsuvas **pǫr* > kései középcsuvas **por* > csuvas (anatri) *pur*, (virjál) *por* 'est', imeetsja'.

**ǫ*

Kései ócsuvas **ǫ* > korai középcsuvas **ǫ* > kései középcsuvas **i* >
anatri *i*

A virjálban ezen a helyen *u* hangot találunk, ami azt mutatja, hogy a kései középcsuvasban inkább az **ǫ* allofón dominált, pl. korai középcsuvas **ǫvuš* > kései középcsuvas **ivuš* > csuvas (anatri) *iváš* 'gorst', vö. csuvas (virjál) *uváš* 'id.'. Ritka esetekben az irodalmi nyelvben vagy a nyelvjárásokban ugyanitt *ǫ* hang fordul elő, amit Agyagási a VB₁ dialektusból származó szubsztrátum maradványaként értelmez, pl. korai középcsuvas **pǫχ-* > kései középcsuvas *[*pǫχ-*] ~ *[*piχ-*] > csuvas *pǫχ-* 'smotret', gljadet'.

**e*

Kései ócsuvas **e* > korai középcsuvas **e* > kései középcsuvas **i* >
csuvas *i*

Agyagási szerint az eltűnő **e* helyét – pl. korai középcsuvas **ken* > kései középcsuvas **kin* > csuvas *kin* 'snoha, nevestka' – a VB₁ és a VB₂ dialektusból származó elemek **e* hangja pótolta, pl. nyugati ótörök (ogur) **ti-* > nyugati ótörök (VB₂) **te-* → középcsuvas **te-* >> csuvas *te-* 'gororit', skazat'.

****ä***

Kései ócsuvas **ä* > korai középcsuvas **ä* > kései középcsuvas **a*
> csuvas *a*

A velarizálódás a szókincs tekintélyes hányadát érintette, pl. korai középcsuvas **säv-* > kései középcsuvas **sav-* > csuvas *sav-* 'ljubit'. Ez, továbbá az **i* ~ **i* ingadozás, az **ō* velarizálódása, valamint a fentebb említett számos eset, amelyekben hangrendi átcsapást figyelhetünk meg, egyaránt hozzájárult az előlségi harmónia átrendeződéséhez.

Ezek a változások a korábban redukálódott zárt magánhangzók újonnan való megjelenését eredményezték, és a rövid időre megüresedő nyílt pozícióban a veláris **ā* ~ **ā* allofónpár helyén ismét föltűnt az illabiális *a* minőség.

Egy másik folyamat a kései középcsuvasban a diftongusok monoftongizálódása volt.

****Au*, **Eü***

Kései ócsuvas **Vw* > korai középcsuvas **Au* vagy **Eü* > kései középcsuvas **u* vagy **ü* > csuvas *u* vagy *ü*

Az *u* mellett az újonnan megjelenő *ü* kiegészítette a záródási tendencia eredményeként előállt zárt magánhangzók (*i*, *u*, *i*) sorát, pl. kései ócsuvas **sāw-* > korai középcsuvas **sāu-* > kései középcsuvas **su-* > csuvas *su-* 'doit', kései ócsuvas **šewren* > korai középcsuvas **šeüren* >> csuvas *šüren* 'ryžij (o masti lošadi)'.

****Vj***

Kései ócsuvas **Vy* > korai középcsuvas **Vj* > kései középcsuvas **i* vagy **ü* > csuvas *i* vagy *ü*

Az *uj* diftongusból *ü* is fejlődhetett az *i* mellett, pl. kései ócsuvas **χirχuy* > korai középcsuvas **χirχui* > kései középcsuvas **χirχü* > csuvas (anatri) *χērχü* vagy *χērχi* 'kobčik', kései ócsuvas **puzay* > korai középcsuvas **pūraj* > kései középcsuvas **pūri* > csuvas (anatri) *pāri* 'polba'. Agyagási is megemlíti, de az utóbbi példából is látható, hogy a szóvégi *-i* megjelenése egyes hangrendű tövek kialakulásához vezetett. Ezért a szóvégi **-i* általános hiánya miatt (vagyis ebben a pozícióban a harmonikus oppozíció híján) az *-i* ezekben a szavakban nem transzparens semleges magánhangzónak tekinthető a harmónia szempontjából.

Az utolsó fázis a középcsuvas magánhangzórendszer átalakulásában a redukált magánhangzók nyíltabbá válása volt. A virjálban ez úgy történt

meg, hogy az egyes hangok közben megőrizték labialitásukat vagy illabialitásukat (* \check{i} > \check{a} , * \check{u} > \check{o} , * \check{i} > \check{e} , * \check{u} > $\check{ö}$).

\check{i} u		i \ddot{u}
	\check{a} o \check{o}	e \check{e} $\check{ö}$ $\check{ö}$
	a	

3. ábra: A virjál magánhangzók rendszere

Az anatriban viszont a labiálisok először illabiálisok lettek, majd nyíltabbá váltak (* \check{i} és * \check{u} > * \check{i} , * \check{i} és * \check{u} > * \check{i} ; * \check{i} > \check{a} , * \check{i} > \check{e}).

\check{i} u		i \ddot{u}
	\check{a}	e \check{e}
	a	

4. ábra: Az anatri magánhangzók rendszere

A 18. századtól kezdve fölbukkanó csuvas nyelvi adatok a fentiekben leírt folyamatok eredményeit mutatják. Agyagási megjegyzi még, hogy a virjál kerekített redukált magánhangzók a 20. század második felére az irodalmi nyelvet előtérbe helyező rádióadások hatására eltűntek. Hozzátehetjük még ehhez, hogy a modern csuvas nyelv hangzórendszere ezenkívül is formálódott, hiszen az orosz és a nemzetközi műveltségzavak révén az irodalmi nyelvben is megjelent az *o* hang (pl. csuvas *byuro* 'iroda', *kofe* 'kávé', *poyezd* 'vonat'), de a mássalhangzóképzlet is számottevően bővült a *b*, *d*, *g*, *f*, *z*, *ž* és *c* hangot tartalmazó szavak (pl. *kenguru* 'kenguru', *žurnal* 'újság', *procent* 'százalék') meghonosodásával (Krueger 1961: 73, 83–84).

A monográfia rövid összegzésében (245–246) Agyagási a csuvas hangtörténeti vizsgálódásának legfőbb tanulságaként aláhúzza, hogy a nyelvben zajló változásokat a nyelvi kapcsolatokon keresztül érdemes vizsgálni, mert így válnak érthetővé és magyarázhatóvá az egyes folyamatok, amelyek a nyelvi diverzitásból a diverzitáson keresztül vezetnek a diverzitás egy újabb állapotába. E záró gondolat tehát a nyelv eredendően dinamikus természetére hívja föl a figyelmet.

Ahogy Róna-Tas és Berta monográfiája messze túlmutatott önmagán, vagyis a szerzők a magyar nyelv nyugati ótörök elemeinek vizsgálata mellett az ugor alapnyelv rekonstrukciójára is vállalkoztak, úgy Agyagási kutatása is átlép a csuvas nyelvtörténet szorosabb értelemben vett keretein, és a mű függelékének első részében (247–287) érinti a 9–

13. század közötti ősi cseremisiz etnikum azonosításának legelemibb kérdéseit (történeti források, a népnév etimológiája, régészeti anyag, nyelvföldrajzi viszonyok), az etnonima későbbi, középkori előfordulásait, végül az alsó cseremisiznek nevezett nép nyelvi örökségét kutatja a csuvas és a mari nyelv közös szubsztrátumában, amelynek forrását Agyagási a nyugati balti nyelvekre vezeti vissza, s a közös szóanyagot ennek alapján magyarázza. A függelék második részében (289–298) a szerző gazdag példasorokkal szemlélteti a kései ősmari magánhangzórendszerből kiindulva a csuvas–mari „nyelvi szimbiózis” szerkezeti és hangtani kölcsönhatásait. A függelék témái tehát átfedésben vannak a finnugrisztika és az indogermanisztika egyes részterületeivel, amelyekhez Agyagási a turkológia (ezen belül a csuvas nyelvtörténet) területén kidolgozott eredményeivel járul hozzá. A későbbi kutatásoknak az itt föltárt összefüggéseket mindenképpen figyelembe kell majd venniük.

A függelék után bőséges szakirodalmi lista (299–320), a rövidítések jegyzéke (321–322), valamint a használatot nagyban segítő nyelvenkénti szómutató (323–333) következik.

Agyagási csuvas hangtörténetről írott monográfiája minden kétséget kizáróan alapvető munka, amely összesíti a korábbi tudományosság eredményeit, és új megállapításokkal egészíti ki és teszi helyre azokat. Több ponton is hangsúlyozza az areális megközelítés előnyeit, sőt szükségességét, és valóban olyan modellt kínál, amely számos nyelv történetének vizsgálatában teljesen új szempontokat vethet föl. Mintául szolgálhat például más török nyelvek esetében, ahol a török törzsek újrászerveződése, egységesülése, töredékek szubsztrátumként való beolvasztása egyáltalán nem ritka jelenség.

A mű nem pusztán diakrón szempontból teszi áttekinthetővé a csuvas nyelv történetét azáltal, hogy az őstöröktől a modern csuvasig a köztes fázisokat aprólékosan megrajzolva végigköveti és magyarázza az egyedi változásokat, egyúttal a több egyedi változást átfogó tendenciákat, hanem a szinkrón csuvas nyelv számos morfofonológiai jelenségét is (pl. *u* vagy *ü* végű tövek működése: *tu* 'hegy': *täväm* 'hegyem', a *r* hang kiesése egyes ige-tövek végén: *par-* 'ad': *patän* 'adtál', néhány toldalék *č* hangú allomorfja: *kil-* 'jön': *kilčë* 'jött') érthetővé teszi – még akkor is, ha ezekre a jelenkori mechanizmusokra nem mindig utal célzottan.

Agyagási monográfiája fontos összegző munka, de egyben előremutató is. Kérdés tehát, hogy merre vezetnek a kutatás lehetséges irányai. Amint már megjegyeztük, a kidolgozott csuvas hangtörténet az egész török nyelvcsalád számára minta lehet, és hosszú távon mindenképpen

nagy nyeresége volna a turkológiának, ha minél több török nyelvről szülnének hasonló színvonalú hangtörténeti elemzések. Areális szempontból ugyancsak örvendetes lenne a Volga-vidék minél részletesebb hangtörténeti föltárása török és finnugor oldalról is – nem utolsósorban azért, mert a keleti magyarság évszázadokig élt szintén ennek a nyelvi areának a kötelékében, s így a nyelvi környezet aprólékos megismerése magyar szempontból is érdeklődésre tarthat számot. A legkézenfekvőbb folytatás azonban először is – Jegorov (1964) és Fedotov (1996) után – egy új, korszerű tudományos igényeknek megfelelő csuvas etimológiai szótár lenne, amelynek Agyagási Klára munkája szilárd, megbízható alapot vetett.

Irodalom

- Berta, Árpád (1998), Tatar and Bashkir. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Á. (eds), *The Turkic languages*. Routledge, London – New York. 283–300.
- Clauson, Gerald (1972), *An etymological dictionary of pre-thirteenth century Turkish*. Clarendon Press, Oxford.
- Fedotov, M. R. [Федотов, М. Р.] (1996), *Этимологический словарь чувашского языка I–II*. Чувашский государственный институт гуманитарных наук, Чебоксары.
- Jegorov, V. G. [Егоров, В. Г.] (1964), *Этимологический словарь чувашского языка*. Чувашское книжное издательство, Чебоксары.
- Johanson, Lars (2002), *Structural factors in Turkic language contacts*. Curzon Press, Richmond (Surrey).
- Kakuk Zsuzsa (1976), *Mai török nyelvek I*. Bevezetés. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kempf, Béla (2008), Starostin, Sergei – Dybo, Anna – Mudrak, Oleg (with assistance of Ilya Gruntov and Vladimir Glumov): *An etymological dictionary of the Altaic languages*. Review. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 61: 403–408.
- Kincses-Nagy, Éva (2018), *Mongolic copies in Chaghatay*. Harrassowitz, Wiesbaden.
- Krueger, John R. (1961), *Chuvash manual*. Indiana University – Mouton & Co., Bloomington – The Hague.
- Róna-Tas, András (1998), *The reconstruction of Proto-Turkic and the genetic question*. In: Johanson, Lars – Csató, Éva Á. (eds), *The Turkic languages*. Routledge, London – New York. 67–80.
- Sevortjan, E. V. [Севортян, Э. В.] (1980), *Этимологический словарь тюркских языков III*. Общeturкские основы на буквы В, Г и Д. Наука, Москва.

-
- Starostin, S. A. – Dybo, A. V. – Mudrak, O. A. (2003), An etymological dictionary of Altaic languages. Brill, Leiden.
- Tenišev, E. R. [Тенишев, Э. Р.] (ред.) (2001), Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Лексика. Наука, Москва.
- WOT = Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2011), West Old Turkic. Turkic loanwords in Hungarian I–II. Harrassowitz, Wiesbaden.

CZENTNÁR ANDRÁS
Eötvös Loránd Tudományegyetem
Török Filológiai Tanszék